

Współczesny obraz dziadków w opinii uczniów edukacji wczesnoszkolnej z województwa lubelskiego

KEYWORDS

grandmother, grandfather,
grandchild, family, relationship

ABSTRACT

Justyna Sala-Suszyńska, Julia Wiatr, Julia Saweczko, *Współczesny obraz dziadków w opinii uczniów edukacji wczesnoszkolnej z województwa lubelskiego* [The Contemporary image of Grandparents in the Opinion of Early School Education Children, in Lublin Voivodeship]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 2(22) 2022, Poznań 2022, pp. 123–132, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422, ISSN (Online) 2719-2717. DOI 10.14746/kse.2022.22.05

Grandparents have always been the backbone of every family. Thanks to them the knowledge is passed on, values are shaped and traditions nurtured. They are a treasury of knowledge to which all family members reach. They are the people who will be happy to help, take care of, educate, explain and listen to. The relationship between grandparents and their grandchildren is very important, as they often spend a lot of time together and learn from each other. Due to the importance of the topic, a decision to learn more about the relationship between contemporary grandchildren and their grandparents was made.

The scientific aim of the article is to learn about the relationships that exist between the studied students and their grandparents. Searching for an answer to the question posed, a research technique in the form of interviews with children was used. As a result of own research, it was shown that the surveyed students have very good relations with their grandparents, speak about them with

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3408-4324>.

** Studentka IV roku Pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej (jednolite studia magisterskie).

*** Studentka II roku Pedagogiki przedszkolnej i wczesnoszkolnej (jednolite studia magisterskie).

great respect, and grandparents are a role model for them. The obtained results emphasize the extraordinary role of grandparents in the grandchildren's lives, which is the basis for further studies on a larger scale, taking into account the perspective of grandparents and the demographic data of the surveyed families, which would enable the identification of mutual dependencies.

Wstęp

Bardzo często, gdy słyszymy hasła „babcia” czy „dziadek” nasze pierwsze skojarzenia to zapewne wizerunek starszej osoby z siwymi włosami, z okularami na nosie oraz ze zmęczoną twarzą pokrytą zmarszczkami. W obecnych czasach obraz dziadków w znacznej mierze został zmieniony. Dziadkami zostają osoby w środkowym etapie swojej dorosłości, zazwyczaj wciąż pracujące, spełniające się zawodowo, które niekoniecznie pragnęły zostać już dziadkami i zmienić swój dotychczasowy rytm dnia. Współcześni dziadkowie stali się niezależni, coraz chętniej podążają za nowościami i trendami w tak prężnie zmieniającym się świecie. Dzisiejsza babcia to kobieta pełna wigoru i sił, mająca wiele pasji. Często w dalszym ciągu realizuje się zawodowo lub wykorzystuje swój wolny czas po przejściu na emeryturę. Obecnie dziadkowie stawiają na swoje prywatne życie, na samorozwój i spełnianie marzeń, będąc jednocześnie towarzyszami zabaw i przewodnikami w życiu swoich wnuków. Takie osoby bardzo chętnie angażują się w inne obszary życia społecznego. Z entuzjazmem dołączają do klubów seniora i różnych kół zainteresowań, zapewniając sobie aktywność kulturalną, fizyczną i społeczną.

Coraz częściej słyszy się o wzroście aktywności fizycznej u seniorów i spędzaniu czasu zwłaszcza na łonie natury. Dzięki wnuczętom dziadkowie mogą łączyć swoje zainteresowania z opieką nad dziećmi. Babcie łączą swoje pasje taneczne, wokalne, teatralne i plastyczne z wychowywaniem wnuków, pokazując im, że życie może być ciekawe, pełne doznań i pozbawione nudy. Dziadkowie pokazują swoje zamiłowanie do natury i życia, zajmując się grzybobraniem, wędkowaniem czy majsterkowaniem. Uczą swoich wnuków pożytecznych rzeczy, jednocześnie się tym relaksując. Są to z pewnością niesamowite doświadczenia dla dziecka wkraczającego w świat, a starsi ludzie zyskują wysoką samoocenę, czują się potrzebni i akceptowani (Appelt, 2007, s. 79).

Współcześni dziadkowie stali się również bardzo otwarci na podróżowanie w celach rekreacyjnych, zdrowotnych, religijnych. Obserwujemy coraz więcej starszych ludzi, którzy wybierają się na kilkudniowe wyjazdy w góry czy nad morze.

Coraz częściej firmy i biura podróży uwzględniają w swoich ofertach potrzeby seniorów, którzy chętnie korzystają z ich usług.

Istnieje jednak także grupa seniorów nieaktywna już zawodowo i borykająca się z różnymi trudnościami życiowymi. Ich najczęstszymi problemami są finanse oraz te związane z pogarszającym się stanem zdrowia. Do tego dochodzi brak wsparcia ze strony rodziny spowodowany zapracowaniem bądź barierą odległości zamieszkania. Takie osoby mogą doświadczać marginalizacji społecznej, ponieważ są postrzegane jako bierno, niesamodzielne, niedzisiejsze, nienadążające za współczesnym tempem życia (Kanios, 2016, s. 116).

Rola dziadków w życiu rodziny

Każdy z nas odgrywa różne role w społeczeństwie. Zazwyczaj mówi się o rolach rodzinnych bądź tych związanych z wykonywaniem zawodu. Rola, którą pełni, wiąże się z oczekiwaniami społecznymi i długą listą zadań oraz obowiązków, którym należy sprostać. W wielu przypadkach możemy zdecydować, kim chcemy być oraz jaką rolę społeczną przyjąć, wybierając chociażby swoją drogę zawodową. Jednak nie decyduje się o zostaniu babcią czy dziadkiem, uwarunkowane jest to decyzjami własnych dzieci stających się rodzicami i to od nich zależą również w dużej mierze relacje między pokoleniami, co przekłada się na sposoby realizowania ról babci i dziadka. Od tego, jak dziadkowie wykonują swoje obowiązki w rodzinie, zależy wiele czynników. Najważniejsze z nich to wiek oraz kondycja fizyczna i psychiczna (Czubocha, Rejman, 2012, s. 10–11).

Dziadkowie aktywnie uczestniczący w życiu swojej rodziny pełnią wiele znaczących funkcji. Przede wszystkim są dla swoich najbliższych ostoją, powiernikami sekretów i przyjaciółmi. Dziadkowie nigdy nie odmówią pomocy, podadzą pomocną dłoń, wesprą w trudnościach, a także udzielą dobrej rady. Okazują również swój sprzeciw wobec zachowań niepożądanych, jednak starają się nie oceniać i nie przedstawiać w złym świetle, a we właściwy sposób tłumaczyć i korygować. Oznacza to, że dziadkowie dbają o dobre imię rodziny oraz przyjazną atmosferę, pielęgnując przy tym nieodzowne wartości, jakimi są między innymi szczerść, troska i honor (Borowik, 2015, s. 140).

Dziadkowie pełnią rolę nauczyciela, bardzo często pokazują najmłodszym członkom rodziny podstawowe czynności higieniczne, na żywych przykładach uczą obcowania ze zwierzętami, wrażliwości i miłości do nich. Dziadkowie również pomagają swoim wnukom stawiać pierwsze kroki, uczą jazdy na rowerze, tabliczki mnożenia, wspomagają w pierwszych krokach przy nauce czytania i pisanie.

Pełnią oni także role kronikarzy i historyków, znają wiele wydarzeń z przeszłości, których sami doświadczyli. Dzięki temu stanowią rzetelne źródło informacji dotyczącej historii kraju, narodu, a także rodziny (Sosnowska, 2012).

Dziadkowie często wspomagają finansowo swoje dzieci, a niekiedy są „głową rodziny” i zarządzają budżetem domowym. Najstarsi członkowie rodziny pełnią także bardzo ważną i docenianą funkcję opiekuńczą nad najmłodszymi. Dzięki nim i ich chęci podjęcia się tego zadania rodzice dziecka mogą wrócić do pracy zawodowej, zaspokajając w ten sposób potrzeby bytowe czy realizując marzenia. Bardzo ważnym aspektem jest również funkcja mediatorów, jaką pełnią dziadkowie w rodzinie. W wielu sytuacjach to oni łagodzą konflikty między rodzicami a dziećmi.

Wartości wnoszone przez dziadków w życie rodziny oraz ich znaczenie

Nie od dziś wiadomo, że dziadkowie są skarbnicą wiedzy i wzorem godnym naśladowania – swoim doświadczeniem pokazują młodym, jak dobrze żyć. To, co zawdzięczamy dziadkom i pradziadkom to kultywowanie tradycji. To właśnie oni dbają o to, by nie zaprzepaścić cennych tradycji, by były przekazywane z pokolenia na pokolenie. Pełnią role stróżów porządku domowego, dbają o tradycje rodzinne, świąteczne oraz starodawne obyczaje. Kontakty międzypokoleniowe wzbogacają całą rodzinę o wiedzę dotyczącą kraju, dawnych czasów, dzieciństwa poszczególnych członków rodziny, a także sposobów radzenia sobie w czasach kryzysu. Pradziadkowie uczyli dziadków, teraz oni przekazują wiedzę, udzielając wskazówek i rad na temat życia (Pieńkoś, 2015, s. 280).

Oprócz podtrzymywania tradycji i obyczajów osoby starsze mogą szczyć się pełnieniem roli nauczyciela i towarzysza życiowego, zarówno dla najmłodszych wnuków, jak i swoich już dorosłych dzieci. Dzięki obcowaniu z najstarszymi członkami rodziny czerpie się z ich mądrości życiowej i bagażu doświadczeń. Przekazywane wartości wspomagają wychowanie młodego pokolenia i mają istotne znaczenie w wyborze drogi życiowej przez młodych ludzi (Miler-Zawodniak, 2012, s. 114).

Typy i postawy babć i dziadków

Wyróżnia się pięć typów relacji dziadków z wnukami (Wawrzyniak, 2011, s. 101). Pierwszym z nich jest *typ formalny* – wiąże się on przede wszystkim

z ograniczeniem kontaktów z dziećmi, nieingerowaniem zbyt w życie wnuków. Relacja formalna nie jest wypełniona miłością i chęcią spędzenia wspólnego czasu, ale ograniczaniem się do minimum z racji więzów krwi. Typ drugi to tak zwani *rodzice zastępczy*, którzy wypełniają wiele obowiązków rodzicielskich. Taki związek dzieci z dziadkami nacechowany jest dużym zaufaniem i ciepłem, wnuki czują się kochane przez dziadków, a dziadkowie mają poczucie, że są potrzebni. Kolejnym typem jest *typ krynicy mądrości rodzinnej*, który charakteryzuje się przede wszystkim przekazywaniem cennej wiedzy, umiejętności, kompetencji oraz tradycji rodzinnej. Typ czwarty jest opisywany jako *rozrywkowy* – polega on na aktywnym wspólnym spędzaniu czasu, czerpaniu radości z bliskości, a także niedopuszczaniu myśli, aby dziadkowie czuli się samotni czy odrzuceni przez rodzinę. Piąty typ określany jest jako *życzliwy Święty Mikołaj*, który polega na wynagradzaniu braków w kontaktach rodzinnych poprzez prezenty. Jest to relacja bez miłości i przywiązania, oparta na korzyściach materialnych.

Bee (2004, s. 60) opisuje trzy typy relacji między dziadkami a wnukami. Pierwszy z nich to *typ zdystansowany*, polega on na oddaleniu fizycznym i emocjonalnym. Są to relacje bardzo ograniczone, dziadkowie nie poczuwają się do odgrywania roli, z którą przyszło im się zmierzyć, są skupieni na sobie i swoich zainteresowaniach. Relacje są chłodne, a członkowie rodziny obojętni. Typ *opiekunów zaangażowanych* charakterystyczny jest dla rodzin, które są żyte ze sobą i z reguły mieszkają w domu razem jako rodzina wielopokoleniowa, gdzie relacje między członkami są przyjacielskie. Dziadkowie chętnie podejmują się opieki nad pociechami, czerpiąc z tego radość, niekiedy wyręczając w obowiązkach zajętych rodziców. Takie osoby aktywnie angażują się w wychowanie młodego pokolenia, pomagając na miarę swoich możliwości. Trzeci typ to *związek towarzyski*, w którym dziadkowie są bardzo pozytywnie nastawieni do życia oraz spędzania czasu z wnuczętami. Dzieci w tej relacji są dla dziadków „oczkiem w głowie”, o które trzeba dbać, troszczyć się i rozpieszczać. Potrafią jednak postawić zdrową granicę między opieką nad dziećmi a swoim życiem, nie wyręczając rodziców w wychowaniu i opiece. Ten typ relacji pozwala na zachowanie równowagi między osobistymi a społecznymi zadaniami.

Są też dziadkowie fizycznie nieobecni. Zwykle mieszkają daleko lub też mają złe relacje z własnymi dziećmi i nie utrzymują kontaktów z wnukami. Wnuki przeżywają brak kontaktu, ponieważ brakuje im bliskości dziadków. Są także dziadkowie „obojętni”, nieutrzymujący z reguły relacji rodzinnych, którzy są obojętni wobec własnych dzieci. Są też „dziadkowie nieobecni” biologicznie, nieżyjący już (Zięba-Kołodziej, 2012).

Osobne określenia w literaturze dotyczą samych babć. Wyróżnia się babcie (Komorowska-Pudło, 2015, s. 14): 1) *matkujące* – łączące rolę babci i matki; 2) *obojętne* – nierozwijające relacji z wnukami; 3) *wyemancypowane* – kochające swoje wnuki, ale niezaangażowane w kontakt z nimi z powodu braku czasu; 4) *pretensjonalne* – nieakceptujące i ukrywające fakt bycia babcią i własny wiek; 5) *normalne* – zadowolone z możliwości przebywania z wnukami, poświęcające im wiele czasu i uczuć oraz niewtrącające się w kompetencje rodziców; 6) *entuzjastki* – rozpieszczające wnuki, gloryfikujące rolę babci; 7) *dyspozycyjne* – odpowiadające na potrzeby zaopiekowania się wnukami wtedy, gdy występuje taka potrzeba; 8) *wszechmatki* – obdarzające własne dzieci i wnuki instynktem macierzyńskim oraz miłością, zapewniające poczucie bezpieczeństwa; 9) *męczennice* – chętne do opieki nad wnukami, ale marudne; 10) *dyktatorki* – głowy rodziny decydujące o wszystkim w rodzinie, nieznoszące sprzeciwu, wzbudzające lęk u innych.

Cel, problem i metoda

Celem badań było ukazanie nastawienia badanych uczniów edukacji wczesnoszkolnej do ich dziadków oraz poznanie relacji, jakie występują pomiędzy wnukami a ich dziadkami. Problem badawczy, który został postawiony w badaniach, dotyczył identyfikacji stosunku dzieci do ich dziadków. Podstawową techniką badawczą uczyniono wywiad pozwalający na bezpośrednią rozmowę z dziećmi na temat ich babć i dziadków, dzięki czemu dostrzeżono emocje dzieci towarzyszące omawianemu zagadnieniu. Badania zostały przeprowadzone w styczniu 2022 roku w wybranych szkołach podstawowych w województwie lubelskim. Wzięło w nich udział 100 uczniów klas I–III edukacji wczesnoszkolnej.

Analiza wyników

Przeprowadzone badania miały na celu zbadanie sposobu postrzegania dziadków przez ich wnuków. Zadaniem dzieci było udzielenie odpowiedzi na 13 pytań, które dostarczyły informacji między innymi o tym, co dzieci najbardziej lubią w swoich dziadkach, co lubią z nimi robić, jakie jest ulubione danie przygotowywane przez dziadków, czy same pomagają w obowiązkach domowych oraz jaki jest ich poziom wiedzy o wieku dziadków i zawodach, które wykonywali lub nadal wykonują. Uzyskane odpowiedzi są podstawą do opisanie relacji panujących między uczniami

klas I–III a ich babciami i dziadkami oraz częściowego scharakteryzowania pokolenia dziadków.

Dzieci zapytane o to, jaka jest ich babcia, w większości opisywały ją jako kochaną, troskliwą, miłą, sympatyczną i dobrą osobę. Można powiedzieć, że są to typowe cechy przypisywane kobietom w tym wieku. Dziadek określony był jako pracowity, pomocny i zabawny. Odpowiedzi na te dwa pytania tworzą pewien zarys funkcji, jakie dziadkowie pełnią w relacjach ze swoimi wnukami. Babcie opiekują się dziećmi, troszczą się o swoich wnuków. Potwierdzeniem tego są odpowiedzi udzielone przez dzieci na pytanie: „Za co najbardziej kochasz swoją babcie?”. Niemalże każde dziecko wspomina o trosce, wsparciu i opiece babci. W wypowiedziach dzieci podkreślały, iż babcine obiady zajmują szczególne miejsce w ich sercach.

Sprawa wygląda nieco inaczej w przypadku dziadków, bowiem według uczniów to właśnie oni najczęściej zajmują się wykonywaniem różnego rodzaju prac przy gospodarstwie domowym, czego świadkami są ich wnuki. Dzieci podkreślają, iż pracowitość dziadków nie przeszkadza im w budowaniu bliskich relacji z wnukami.

Uczniowie, którym zadano pytanie: „Za co najbardziej kochasz swojego dziadka?”, w swoich odpowiedziach podkreślali, że dziadek jest osobą, która często im pomaga, uczy nowych rzeczy czy rozśmiesza. Przykładowe odpowiedzi dzieci: „mój dziadziuś jest bardzo kochany, lubi ze mną grać w gry komputerowe”, „jest pracowity i jeździ traktorem”, „Mój dziadek jest radosny”. Choć relacje babć z wnukami są nieco inne niż relacje dziadków z wnukami, to w oczach dzieci są one tak samo wartościowe: „Moja babcia jest zabawna lubi ze mną grać. Zawsze mnie całuje”, „Moja babcia jest kochana”, „Moja babcia jest wspaniała”.

Sprawdzono również, jakie jest nastawienie uczniów do odwiedzania dziadków i spędzania z nimi czasu wolnego. Zdecydowanie wszyscy badani uczniowie wyrażają entuzjazm związany z wizytami u dziadków i czasem spędzonym z nimi. Dodatkowo wymieniają aktywności, które często z nimi wykonują. Odpowiedzi uczniów na pytanie: „Co lubisz robić ze swoimi dziadkami?” potwierdzają, że dziadkowie i babcie wzajemnie się uzupełniają, a czas spędzany z wnukami jest różnorodny. Babcie są często bardziej emocjonalne, chętniej kierują się intuicją. Dziadkowie są bardziej zadaniowi, starają się kierować logiką i do wielu spraw podchodzą z dystansem (Jankowska, 2020). Przykładowe wypowiedzi dzieci: „lubię ich odwiedzać dlatego, że często oglądamy stare zdjęcia i dziadek mówi mi jaka to osoba”, „odwiedzam ich często, bo mogę jeździć do nich rowerem”, „fajnie się z nimi bawi”, „pomagają mi w lekcjach”, „gotujemy sernik”, „lubię spacerować z nimi”, „z babcią lubię gotować i oglądać «Jaka to melodia?», a z dziadkiem rozwiązywać krzyżówki”. To pytanie pokazuje również, jak wielką sympatią dzieci

darzą swoich dziadków, skoro zwykle codzienne czynności wykonywane z dziadkami sprawiają im tyle przyjemności.

Piękny i bardzo budujący obraz dziadków w oczach dzieci tworzą ich odpowiedzi na pytanie: „Z czym kojarzy ci się słowo „dziadkowie”?”, najczęściej pojawiająca się odpowiedź to: „dziadkowie kojarzą mi się z miłością”. W dzisiejszych zabieganych czasach to ważne, żeby móc znaleźć oparcie i spokój w rodzinie. Dziadkowie są nieocenionym wsparciem dla rodziców, którzy często bardzo zapracowani nie mogą poświęcać swoim dzieciom odpowiedniej ilości czasu.

Przeprowadzone badania dostarczyły również informacji o ulubionych potrawach dzieci przygotowywanych przez ich dziadków. Potrawy te są bardzo różnorodne, od prostych, np. frytki, do bardziej wymagających, np. pierogi. Dowiedziano się również, w jaki sposób dzieci pomagają swoim dziadkom w obowiązkach domowych. Niemalże wszyscy badani uczniowie klas I–III pomagają w prostych pracach kuchennych, porządkowych czy podwórkowych. Odpowiedzi udzielone przez dzieci pokazują, że obowiązki, które dzieci wykonują u dziadków, nie są bardzo dla nich obciążające, nie przewyższają ich możliwości, ale bez wątpienia są pomocne dla dziadków.

Dziadkowie badanych uczniów klas I–III są w przedziale wiekowym 50–91 lat. Jest on dość szeroki, ponieważ niektórzy dziadkowie są stosunkowo młodzi, a inni w podeszłym wieku. Odpowiedzi dzieci wskazują na to, że określenie wieku dziadków stanowi dla nich pewną trudność. Wśród badanych uczniów można było wyróżnić grupę, która potrafi precyzyjnie określić wiek swojej babci i dziadka.

W kwestii zawodów dziadków badanych uczniów również zaobserwowano dużą różnorodność. W odpowiedziach dzieci pojawiają się takie profesje, jak: lekarz, urzędnik, górnik, policjant, strażak, nauczyciel, pielęgniarka i wiele innych. Jednak patrząc na odpowiedzi, można stwierdzić, że zarówno babcie, jak i dziadkowie uczniów w większości wykonywali zawody, które wiązały się z pracą fizyczną.

Wnioski

Wyniki zaprezentowanych badań wskazują, że badani uczniowie klas I–III mają bardzo dobre relacje z dziadkami, o czym świadczą ich pozytywne, często nacechowane miłością odpowiedzi dotyczące dziadków. Dzieci wypowiadają się o swoich babciach i dziadkach z szacunkiem, podziwem oraz troską, co potwierdza, iż odgrywają oni ważną rolę w życiu swoich wnuków i są osobami znaczącymi. Uczniowie podkreślają, że uwielbiają spędzać czas ze swoimi dziadkami, mogą z nimi o wszystkim porozmawiać, są wysłuchane oraz doceniają rady przez nich udzie-

lane. Zauważyć można również, iż dziadkowie oferują swoim wnukom rozmaite aktywności, w tym używanie komputera/telefonu, co świadczy o ich chęci do edukacji i wychodzeniu naprzeciw wyzwaniom. Dzisiejsi dziadkowie bardziej dbają o siebie i swoje zdrowie, dzięki czemu są w lepszej kondycji fizycznej i mogą aktywniej uczestniczyć w życiu swoich wnucząt. Co więcej, towarzyszą oni wnukom w ich codzienności, często zastępując zapracowanych rodziców w obowiązkach związanych z wychowywaniem dzieci. Dziadkowie wspierają rodziców w kwestiach logistycznych, np. zawożąc wnuki na różne zajęcia dodatkowe, babcie natomiast pomagają w obowiązkach domowych i odrabianiu lekcji, co świadczy o tym, że zarówno rodzice, jak i dzieci potrzebują pomocy dziadków w wielu kwestiach.

Relacje z dziadkami rozwijają się w ciągu całego życia. Jeśli w dzieciństwie ten kontakt jest bardzo silny, to w latach dorastania jest on wzmacniany. Dowodem tego są badania przeprowadzone przez Pieńkoś w 2015 roku. Grupę respondentów stanowili studenci, którzy w 80% potwierdzili, iż mają dobre i bardzo dobre relacje ze swoimi dziadkami. Dla 93% badanych dziadkowie są autorytetem. Młodzi ludzie wskazywali, iż chcieliby być do nich podobni. Poza tym wyniki badań wskazują, iż osoby starsze realizują przede wszystkim funkcję opiekunczą. Zaspokajają najważniejsze potrzeby swoich wnuków, kształtują ich cechy osobowości. Przekazują zasady moralne, zapewniają opiekę i wychowują, dają poczucie miłości, a także pomagają poznać historię rodziny (Pieńkoś, 2015, s. 279).

Przeprowadzone badania udowadniają, iż podejmowanie tematu związanego z rolą dziadków w życiu dziecka jest niezwykle istotne. Mimo że świat zmienia się bardzo dynamicznie i nowinki technologiczne zawładnęły naszym życiem, to jednak spokój i wartości przekazywane przez dziadków są w dalszym ciągu doceniane przez dzieci. Wnuki pozytywnie oceniają fakt, że dziadkowie kultywują rodzinne tradycje, przekazują rodzinne historie i opowiadają o członkach rodziny, których dzieci nie zdążyły poznać. Dziadkowie pełnią ważną rolę w zaspokajaniu dziecięcej potrzeby przynależności, która jest niezwykle istotna dla prawidłowego rozwoju dziecka (Wawrzyniak, 2012). Wyniki tych badań częściowo zobrazowały strukturę relacji wnuków z dziadkami. Aby uzyskać pełny jej obraz, należałoby poznać również perspektywę dziadków, która będzie przedmiotem kolejnych badań.

Bibliografia

- Appelt, K. (2007). Współcześni dziadkowie i ich znaczenie dla rozwoju wnuków. W: A.I. Brzezińska, K. Ober-Łopatka, R. Stec, K. Ziółkowska (red.), *Szanse rozwoju w okresie późnej dorosłości* (s. 79–95). Wydawnictwo Fundacji Humaniora.

- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Borowik, J. (2015). Znaczenie relacji rodzinnych w życiu osób starych. W: I. Taranowicz, S. Grotowska (red.), *Rodzina wobec wyzwań współczesności* (s. 139–150). Oficyna Wydawnicza Arboretum.
- Czubocha, E., & Rejman, K. (2012). Starsze osoby we współczesnym społeczeństwie w kontekście funkcjonowania rodziny wielopokoleniowej. *Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne*, 286(19(3)), 9–22.
- Jankowska, M. (2020). *Zarządzanie emocjami. Krok w stronę zdrowia psychicznego*. ORE.
- Kanios, A. (2016). W stronę integracji czy wykluczenia społeczno – poglądy pracowników socjalnych na temat osób starszych. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia, Sectio J*, 29(1), 115–126.
- Komorowska-Pudło, M. (2015). *Podręcznik metodyczny do programu warsztatów „Akademii dla babć i dziadków” – „Wczoraj – dziś – jutro: integracja pokoleń”*. Fundacja „Rodzina – Rozwój – Sukces”.
- Miler-Zawodniak, A. (2012). Teorie potrzeb jako współczesne teorie motywacji. *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej*, 4, 101–116.
- Pieńkoś, M. (2015). Dziadkowie w wychowaniu wnuków na podstawie opinii osób młodych i starszych. *Forum Pedagogiczne*, 5, 279–289.
- Sosnowska, K. (2012). Jakość życia seniorów we współczesnej rodzinie. W: K.M. Stępkowska, J.K. Stępkowska (red.), *Instytucja rodziny wczoraj i dziś. Perspektywa interdyscyplinarna* (t. 2: *Społeczeństwo i kultura*) (s. 71–76). Politechnika Lubelska.
- Wawrzyniak, J.K. (2011). Opiekunczo-wychowawcza rola dziadków w rodzinie, *Pedagogika Rodziny*, 11, 95–103.
- Wawrzyniak, J.K. (2012). Relacje międzygeneracyjne na przykładzie kontaktów dziadków z wnukami. *Pedagogika Rodziny*, 2(3), 147–154.
- Zięba-Kołodziej, B. (2012). Rola dziadków w życiu rodziny. W: D. Sereżyńska (red.), *Uczestnictwo społeczne w średniej i późnej dorosłości* (s. 136–151). Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego.